

Українська інтелігенція і влада

Олена Кіндратець,

доктор політичних наук,
професор кафедри менеджменту організації
Запорізької державної інженерної академії

Питання про ставлення інтелігенції до влади, про її роль у перетворенні суспільства зазвичай викликають особливо жваві дискусії у періоди суспільних трансформацій. Однак в Україні ця проблема відійшла сьогодні на другий план. Чи означає це, що інтелігенція вже зробила для формування молодої держави все, що могла, а зараз переймається лише тим, чим, на думку багатьох, і має перейматися - примножує духовне багатство народу, проповідує високі моральні цінності тощо. Можливо, це і мала б робити інтелігенція в державі демократичній, правовій і соціальної, а ще і в політично стабільній, у якій утвердилась культура толерантності. Але ж у нас невирішених проблем, які непокоять суспільство, надто багато. То як же до них ставиться інтелігенція? Яка її роль в демократизації суспільства? І чи можна ставити знак рівняння між поняттями політична еліта й інтелігенція?

Поняття „інтелігенція” ніколи не мало однозначного визначення. Нині найчастіше її визначають як соціальну групу, котра виконує розумову працю. В 1980-х роках в СРСР точилися дискусії щодо правильності такого визначення. Деякі вчені вважали, що поняття інтелігенція більш містке. Інтелігенти – це не тільки люди розумової праці, а й небайдужі до долі народу особи; носії духовності, гуманізму; люди, у яких розвинуте почуття гідності тощо. Важливими рисами інтелігенції є толерантність і неагресивність.

У Політологічному енциклопедичному словнику поєднані ці два підходи: інтелігенція визначається як соціальний прошарок суспільства, професійно зайнятий розумовою (здебільшого складною, висококваліфікованою, творчою) працею, розвитком та поширенням культури у суспільстві. Особливостями інтелігенції названа її ідеологізованість, індивідуалізм і похідна від індивідуалізму загострена любов до свободи, потяг до незалежності, підвищене почуття особистої відповідальності, небайдуже

ставлення до людей [1, с. 237 - 238].

Т. Зіньківський, український філософ, письменник і громадський діяч кінця ХІХ століття, вживав поняття „інтелігенція” і „справжня інтелігенція”. „Справжня українська інтелігенція” відрізняється від решти інтелігенції тим, що самовіддано і безкорисливо працює заради блага рідного народу.

Д. Лихачов, якого багато хто називав одним з небагатьох „справжніх інтелігентів”, найважливішими рисами інтелігенції вважав порядність, моральність і свободу. На його думку, до інтелігенції належать тільки люди, вільні у своїх переконаннях, незалежні від економічного, партійного, державного примусу, ті, що не підкоряються ідеологічним обставинам. Основний принцип інтелігентності - інтелектуальна свобода, свобода як категорія моралі. Не вільна інтелігентна людина тільки від власної совісті і власної думки. Д. Лихачов не заперечував права людини змінювати свої переконання з серйозних підстав морального характеру. Але якщо людина змінює переконання з міркувань вигоди, то це аморально. На думку Д. Лихачова, якби не було старої інтелігенції, то в СРСР не було б дисидентів. А ще він вважав, що інтелігенція була головним ворогом радянської влади, оскільки була незалежною. Роки боротьби з інтелігенцією стали роками, коли в офіційній мові зникли поняття честь, совість, людська гідність, вірність принципам, правдивість, порядність, благородство [2].

Особливе місце інтелігенції в суспільстві, як вважає дехто, обумовлюється її здатністю до саморефлексії та рефлексії. Інтелігенція фіксує потреби суспільства і прагне донести їх до влади, тим самим здійснюючи зворотний зв'язок [3, с. 114].

В СРСР багато років інтелігенцію називали прошарком між робітничим класом і селянством, применшували її роль і значення в розвитку суспільства. В той же час західні пропагандисти вважали радянську інтелігенцію окремою групою, розробляли спеціальні технології впливу на неї. Про це, зокрема, писав Д. Волкогонов в опублікованій 1983 року книзі „Психологічна війна: підривні дії імперіалізму у сфері суспільної свідомості”. Однією з „підривних ідей” Д. Волкогонов називав ідею щодо особливої ролі інтелігенції в сучасному світі - інтелігенція не повинна більше задовольнятися другорядними ролями, а має рішуче проявляти свою незалежність від державних інститутів [4, с. 136]. У книзі досить ґрунтовно досліджувались методи антикомуністичної пропаганди. Хоча ця праця написана в дусі того часу, але автора не можна звинуватити в необ'єктивності - в ході „холодної війни” всі згадані Д. Волкогоновим методи використовувалися. Західні фахівці в галузі пропаганди, що розробляли методи впливу на громадян СРСР, враховували особливості різних груп населення, в тому числі й інтелігенції, розуміючи її важливу роль у розвитку суспільства.

Після революції 1917 року більшовицька влада боролася з інтелігенцією „і словом, і ділом”. На початку 1920-х років багато відомих вчених залишили

Радянську Росію, а в період сталінських репресій велику кількість представників інтелігенції було знищено фізично. Тривала боротьба з інтелігенцією, приниження і звинувачення не могли не позначитись як на самоідентифікації, самооцінці інтелігенції, так і на ставленні до неї інших соціальних груп.

В СРСР час від часу проблема інтелігенції все ж ставала предметом обговорення в середовищі науковців, журналістів, письменників. Інтерес до неї зріс в часи „відлиги”, а потім і в роки „перебудови”. За роки незалежності в Україні проводились наукові конференції, зокрема, всеукраїнська наукова конференція „Інтелігенція і влада” в Одесі, публікувались наукові розвідки, захищались дисертації, у яких розглядалась проблема інтелігенції. В кандидатській дисертації Н. Візирякіної, зокрема, визначена була роль української інтелігенції у створенні та реалізації консолідуючої ідеї суспільства, досліджувалися особливості взаємовідносин інтелігенції з владними структурами, механізми впливу інтелігенції на розвиток державотворчих процесів в Україні [5]. Однак, незважаючи на все це, поняття „інтелігенція” залишається маловживаним у вітчизняній політології. Його з політичного дискурсу майже витіснило поняття „еліта”. І це при тому, що Україна стала незалежною державою не тільки за збігом обставин (як багато хто вважає), але і завдяки зусиллям української патріотичної інтелігенції. Її роль у становленні незалежної держави надзвичайно велика. Патріотична інтелігенція протягом десятків років була носієм цієї ідеї, ця ідея завжди жила у свідомості частини населення України. Саме українська інтелігенція стала ініціатором формування Народного руху за перебудову, а згодом активно виступала за створення незалежної держави. В грудні 1991 року на всеукраїнському референдумі цю ідею підтримала більшість населення України.

А що сталося потім? Нині Україну відносять до однієї з найбільш корумпованих країн світу. Політична еліта несамовито чубиться за перерозподіл власності і влади (одне з іншим тісно пов'язане) навіть в умовах фінансово-економічної кризи. Більшість громадян неспроможна захищати свої інтереси, права. Вибори залишаються чи не єдиним способом впливу на владу. Активність українців під час виборів висока, однак значна частина виборців виявляється беззахисною перед маніпулятивними виборчими технологіями, некритично ставиться до своїх обранців.

А що пропонує робити в цій ситуації інтелігенція? Чи передбачала патріотична інтелігенція, яка боролася за незалежність України, якою буде наша молода держава? Показовою є відповідь на це питання одного з колишніх політв'язнів, який понад двадцять років провів у концтаборах: хотіли якомога скоріше досягти мети, не передбачали того, якою буде незалежна держава, про це не думали. Перемогою, як часто буває, скористалися „прагматики”, вони і створили „державу для себе”, а не „державу для всіх”. Тому і патріотизм українців доволі низький.

Інтелігенція не становить єдиної групи. Українські вчені вирізняють

кілька її груп. Виокремлюють тих, чия позиція щодо влади є активно-пошуковою; тих, хто за інерцією продовжує служити провідником апаратних директив; нарешті, значна частина інтелігенції відчужена від соціальних, політичних і владних проблем [1, с. 238]. Слід виокремити ще одна групу інтелігенції - інтелігенцію „внутрішню” опозиційну. Стан такої опозиційності є звичним для „колишньої” радянської інтелігенції, формування якої відбувалося в умовах недемократичного режиму.

В Україні все ж є інтелігенція, небайдужа до проблем суспільства, творча, інтелектуально потужна, та, яка висловлює свою незгоду з тим, що відбувається, однак вона не почута суспільством. Її погляди оприлюднюються на сторінках газет, журналів, монографій, які, на жаль, не доходять до широкого читача.

Часом інтелігенцію, для якої характерні відповідальність перед народом, небайдужість до суспільних проблем, називають неадаптованою до життя в умовах корумпованого суспільства, моральної деградації, культу грошей і споживання. В такому суспільстві честь, благородство, порядність часто асоціюються із слабкістю.

На початку ХХ століття, особливо після революції 1905 - 1907 років, тривалий час не вщухали дискусії про роль у ній інтелігенції. У статтях відомих в суспільно-політичних колах Росії початку ХХ століття філософів, економістів, юристів, літераторів, що публікувалися у „Вехах” – збірнику статей про російську інтелігенцію, розкриваються „пороки” і „гріхи” російської інтелігенції. Її звинувачували, зокрема, в тому, що вона поводитися безвідповідально, підбурюючи народ до революції. Звинувачували її також в тому, що вона не передбачила, до яких наслідків можуть призвести заклики до революції. С. Франк, зокрема, писав про безсилля, непродуктивність і неспроможність традиційного морального та культурно-філософського світогляду російської інтелігенції. Мораль, моральні оцінки, моральні мотиви, на думку С. Франка, посідають в душі російського інтелігента виняткове місце. Говорить він і про особливу релігійність інтелігенції – фанатизм, пристрасну відданість облюбованій ідеї, яка доводить людину до самопожертви і подвигів [6, с. 157 - 159].

Українська патріотична інтелігенція дещо повторила шлях, пройдений на початку ХХ століття інтелігенцією російською. Та ж самопожертва в ім'я благородної мети – здобуття незалежності, державності українського народу, і та ж безпорадність після того, як Україна стала незалежною. Патріотичній українській інтелігенції - „справжній” інтелігенції - докласти б максимум зусиль для розбудови квітучої, демократичної держави. Однак романтизм завадив їй усвідомити ризики, які чигали на країну в нових історичних умовах. Передбачивши їх, інтелігенція могла б підготуватися до реагування на них, до боротьби з тим, що заважало ефективній державотворчості.

На думку М. Славинського, інтелігенція – це своєрідна інтелектуальна лабораторія, в якій, крім суто культурних цінностей, створюються форми

і типи національної громадянськості і політичного устрою. Інтелігенція тримає у своїх руках ключі від національної долі свого народу. Вона стоїть на захисті всіх елементів його національної свідомості. Її культурним розвитком визначається міра культури народу [7, с. 416]. Частина „справжньої інтелігенції”, незадоволена існуючою ситуацією, прагне змінити її шляхом впливу на владу зсередини. Як правило, це закінчується розчаруванням, усвідомленням неспроможності щось змінити на краще, відходом від політики.

Нині українська інтелігенція, на жаль, суттєво не впливає на політичне виховання, освіту, політичну соціалізацію громадян. Провідні політичні партії та їх лідери демонструють непримиримість, нетолерантність. Тим самим вони сприяють збереженню недемократичної політичної культури.

Проблема взаємостосунків інтелігенції і влади потребує вивчення. Дехто вважає, що інтелігенція є совістю нації, а тому вона має бути поза владою, контролюючи її. Інша точка зору – інтелігенція завжди обслуговувала і нині обслуговує владу. Зокрема, на думку А. Грамші, будь-яка влада тримається на згоді. Досягнення згоди залежить від постійного малопомітного впливу на людину, впливу, який поступово змінює думки і настрої людини. Інтелігенція – основний суб’єкт такого впливу; вона здатна або створювати таку згоду в суспільстві, або, навпаки, її підривати. Ця соціальна група починає розвиватись у суспільстві, коли з’являється потреба в установленні згоди з владою, з правлячим класом через ідеологію. Інтелігенти, як вважав А. Грамші, служать прикажчиками панівної групи.

В. Малахов порівнює поняття „еліта” та „інтелігенція”. Зауважуючи, що вони дуже близькі за походженням, він звертає увагу на різницю між ними. Еліта передбачає того, хто її обирає, а інтелігенція – це „мисляча субстанція”, що претендує на самостійне впорядкування буття. Еліта прагне до лідерства, до влади, проте саме це її прагнення було б неможливим без припущення якоїсь надвлади, якогось продавця владних прерогатив. Інтелігенція виступає як суб’єкт і оформлювач відповідальних рішень, що стосуються духовної долі нації, її визначальних цінностей. В. Малахов вважає, що якраз це обумовлює невід’ємний моральний відтінок в уявленнях про неї. Ставлення інтелігенції до влади – не підпорядкування їй і не ототожнення з нею, а діалог [8, с. 19 - 20]. Водночас вчений зазначає: „Біда нашої нинішньої інтелігенції... не в тому, що вона, мовляв, позбавлена амбіційного прагнення до влади, а якраз навпаки – у притаманній їй численним представникам схильності до поверхової елітаризації, до перетворення на квазіеліту, яка, не набувши справжньої елітарності, втрачає призначення, властиве інтелігенції. Досить поманити такого „інтелігента” зовнішніми атрибутами і, відповідно, привілеями, що сьогодні супроводжують владну еліту, і він з легкістю стає до лав останньої, не маючи, по суті, для того ні кваліфікації, ні хисту” [8, с. 20].

Чимало інших вчених теж вважають, що в середовищі сучасної української інтелігенції спостерігається стійка тенденція до прагнення потрапити до складу політико-владних і бюрократичних структур. Там вона може переродитись, якщо не опанує культуру аналізу соціальних процесів, політичної технології, соціальних прогнозів, прогнозування соціальних наслідків індивідуальної та колективної політичної діяльності тощо [1, с. 238]. Однак опанування культури аналізу соціальних процесів, прогнозування наслідків діяльності не виключає переродження інтелігенції. Всім цим можна опанувати для маніпулювання свідомістю мас, для ефективного використання логічних і психологічних впливів на виборців тощо. Політтехнологи, які розробляють „технології обману”, фальсифікації виборів, – це теж представники інтелігенції, якщо інтелігенцією вважати лише людей розумової праці. Такі „інтелігенти” не відповідають уявленням про інтелігенцію, вільну у своїх думках, відповідальну, небайдужу до суспільних проблем.

В. Толстих на засіданні „круглого столу”, присвяченого проблемі взаємостосунків інтелігенції і влади, що відбувся у Москві 1992 року, стверджував, що багатьох інтелігентів охопила жага, прямо таки потреба з'єднатися з владою, самим стати владою [9, с. 72]. Потяг до влади В. Толстих засуджує, вважає неприродним для справжнього інтелігента. Учасник того ж „круглого столу” В. Ожогін вважає, що потяг до влади – це інстинкт, який виник еволюційно. Вчений не погоджується, що протистояння владі – природний і одвічний обов'язок інтелігенції. Завданням її є окультурення влади. В результаті цього влада має стати суспільно корисним розпорядництвом [9, с. 75].

В Україні інтелігенції поки що не вдається окультурити владу, а от реалізувати приватні інтереси тій її частині, що перебуває при владі чи обслуговує владу, вже вдалося. І зроблено це певною мірою за рахунок розмежування еліти і народу.

В. Липинський писав, що здекласованій інтелігенції вибитись політично, забезпечити кращі умови свого матеріального існування дає змогу роз'єднання, тільки боротьба поміж собою, тільки політична конкуренція. Чим більше зростає число такої інтелігенції, чим більше її бере участь в політиці, тим гострішою стає її конкуренція поміж собою, тим більше вона диференціюється. Лідери партій можуть існувати тільки тоді, коли існують партії. Чим більше політично розбита нація, чим більш завзяту боротьбу вона веде сама з собою, тим більше в ній політичних партій, більше лідерів, більше політичних посад для інтелігенції. Політикуючи, інтелігенція живе з політичного розбивання та роз'єднання нації. Думати, що біля неї зорганізується і об'єднається в одно тіло вся нація – абсурд [10, с. 802 - 803]. Коли читаєш ці рядки, то не можеш не згадати поділ українців на три сорти в політичній рекламі 2004 року. Як можна пояснити таку поведінку політичної еліти?

В. Липинський вважав, що причина в „здекласованості” інтелігенції

в тому, що вона за своїм походженням належить до різних класів: духовенства, збанкрутілого дворянства, селянства, міщанства, всякого „різночинства” і має одну тільки спільну рису – здекласованість. Група поодиноких осіб, відірваних від традиції, а через це позбавлених усякої культури (хоч, може, дуже цивілізованих, учених і освічених) і не об’єднаних ані власною спільною традицією, ані спільним економічним інтересом – не може мати ніякої внутрішньої сили притягання, не може об’єднувати й організовувати націю [10, с. 803]. У цьому фрагменті „Листів до братів-хліборобів” В. Липинський порушував питання, дуже важливі для розуміння тієї сучасної української інтелігенції, яку він називав „політикуючою інтелігенцією”. Новою рисою частини нинішньої „політикуючої” інтелігенції є ще й корупція.

Наприкінці XIX століття Б. Чичерін окреслив плюси і мінуси багатопартійності. Один з мінусів: члени партії оцінюють все, що відбувається в політичній сфері, керуючись інтересами своєї партії. Дійсно, економісти, політологи, юристи, представлені у владних партіях і блоках, часто виправдовують навіть помилкові рішення їх лідерів. У деяких випадках це обумовлюється бажанням залишитися в рядах правлячої партії і отримувати від цього дивіденди у вигляді високої заробітної платні та пільг. Або ж пояснюється прагненням підтримати авторитет своєї політичної сили, намаганням „не виносити сміття з хати”. Таких політиків не полишає надія переконати своє керівництво більше не припускатися подібних помилок.

Н. Візірякіна виокремлює представників інтелігенції, які відсторонилися від участі в державотворчих процесах, „внутрішньо емігрували”, а також тих, хто, протестуючи проти окремих дій владних структур, свідомо бере участь у зміцненні авторитету державного апарату, підтримує його ініціативу в розбудові державних інституцій. Сьогодні, на думку дослідниці, певна частина української інтелігенції, не погоджуючись з окремими діями влади, налаштована на вибірково-конструктивну співпрацю з нею [5].

Фактори, що впливають на формування сучасної „несправжньої” української інтелігенції, – корупція, споживацьке суспільство, нинішні символи успішності. Згідно з Б. Расселом, якщо інтелектуал має якусь роль у суспільстві, то вона полягає в тому, щоб зберігати тверезу і неупереджену думку перед лицем усіх спокус [11, с. 108]. „Несправжня” українська інтелігенція не встояла перед новими спокусами.

В роки репресій неупереджена думка інтелектуала-інтелігента могла коштувати йому життя. За радянської влади, як відзначає В. Суханов, більшість представників гуманітарної інтелігенції була активними або пасивними агентами соціалістичної ідеології [12, с. 60]. Однак не слід забувати й того, що в умовах недемократичного режиму значна частина інтелігенції була „внутрішньо” опозиційною, а тому з ентузіазмом сприйняла ідеї „перебудови”, а згодом і державної незалежності. Економічна криза 1990-х років, а згодом споживацьке

суспільство, яке так швидко почало формуватися в Україні в роки деякого економічного зростання, стали не менш небезпечними для інтелігенції, ніж недемократичний режим. Але це була безпека зовсім іншого характеру. Це вже був не диктат ідеології, а диктат грошей. Якщо раніше „поступалися принципами” заради кар’єрного зростання, збереження роботи, а в роки репресій – заради збереження життя, то нині „поступаються принципами” заради грошей.

Бути іншим, не приймати правил гри, які суперечать нормам моралі, означає нині бути нонконформістом. У цьому випадку тиск суспільства зростає. Будь-яка людина в будь-якому суспільстві відчуває тиск соціального оточення. Споживацьке суспільство продукує нові символи успішності, нові стандарти життя. Це спонукає добиватися успіху за допомогою будь-яких засобів. Корупція у вищій школі призводить до переродження цього важливого інституту формування інтелігенції, а ще, як вважає дехто, до депрофесіоналізації, деінтелектуалізації нації. Очевидно, корупція призводить також і до дегуманізації суспільства.

Д. Лихачов, говорячи про інтелігенцію, згадував селянство. В 1930-і роки репресії спрямовувалися не тільки проти інтелігенції, але й проти селян, бо селяни, яких прийнято вважати „безграмотними”, володіли своєю тисячолітньою культурою [2]. До цього слід додати, що селяни були непокірні, мали власну думку, що є однією з ознак інтелігентності. Голодомор 1932 - 1933 років повинен був поставити селян на коліна.

Український етнос, на думку О. Нельги, відчуваючи небезпеку для свого існування, спромігся виробити в собі нову ментальну рису – інтелігентність, яка постала як форма пасивного супротиву етноцивілізаційним тенденціям, як засіб збереження самобутності. В середині XVII століття духовна шляхетність українського етносу постала як своєрідна компенсаторна реакція на втрату шляхетності політичної [13, с. 157]. О. Нельга посилається на висловлювання щодо інтелігентності народу С. Лур’є та Г. Успенського. На думку С. Лур’є, особистісна свідомість селян, як правило, мала релігійне забарвлення, а люди, у яких така релігійна особистісна свідомість була найбільш розвиненою, відігравали важливу роль у житті громади, створюючи у її складі особливу – народну інтелігенцію. Г. Успенський вважав, що народна інтелігенція завжди існувала [13, с. 155 -156]. „Панські” палаци, колекції картин, бібліотеки були збережені для нащадків у роки революцій і селянських бунтів представниками саме народної інтелігенції.

Почуття гідності селянства пов’язане зі свободолюбством. Народна інтелігентність формувалася під впливом християнської віри, а ще під впливом того, що називають гармонійним поєднання людини з природою. Наприкінці XX та на початку XXI століття стала популярною ідея гармонійного розвитку людини і природи. Споживацьке ставлення до природи викликає не тільки загрозу екологічної катастрофи, але й загрозу гуманізму, співчуттю тощо.

Справжня інтелігенція черпає силу в протистоянні з нищівними тенденціями сьогоdnішнього буття саме в народі. Попри всі негаразди, народ зберігає уявлення про справжні цінності - справедливість, порядність; хоча він і не завжди розпізнає і протистоїть маніпуляціям, але щиро підтримує тих, хто здається відданим загальній справі.

Справжня інтелігенція не повинна залишатись осторонь того, що відбувається в політичному житті країни. Яку ж роль сьогдні має відіграти українська інтелігенція? Очевидно, та інтелігенція, що не має на меті використання влади для свого благополуччя, не обслуговує владу за гроші, а є справді патріотичною, справжньою, має відіграти роль посередника в конфлікті різних груп політичної еліти. Звичайно, є дуже серйозна перешкода у виконанні цієї ролі. Адже посередництво можливе лише тоді, коли учасники конфлікту бажають вирішити конфлікт, проявляють добру волю.

Нині настав час створення недержавної коаліції, яка б об'єднала всіх небайдужих до своєї держави і народу, - провідних науковців, письменників, лідерів громадських організацій, всіх, хто не втратив „честь, совість, людську гідність, правдивість, безпристрасність, порядність, благородство”.

Література:

1. **Клімачова А. В., Іванова Н. Ю.** Інтелігенція / Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, Д. В. Бабкіна, В. П. Горбатенка. - 2-е вид., доп. і перероблене. - К.: Генеза, 2004. - 736 с.
2. **Лихачев Д. С.** О русской интеллигенции / Письмо в редакцию // Новый мир. - 1993. - № 2. - С. 3 - 9.
3. Письмо в редакцию Е. Асминой // МЭ и МО. - 2007. - № 6. - С. 114.
4. **Волкогонов Д. А.** Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания. - 2-е изд., доп. - М.: Воениздат, 1984. - 320 с.
5. **Візірякіна Н. І.** Вплив інтелігенції на державотворчі процеси в Україні. Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03. / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2000. — 18 с.
6. **Франк С. Л.** Этика нигилизма / Вехи; Интеллигенция в России: Сб. ст. 1909 - 1910 / Сост., коммент. Н. Казаковой; Предисл. В. Шелохаева. - М.: Мол. гвардия, 1991. - С. 153 - 184.
7. **Славинский М. А.** Русская интеллигенция и национальный вопрос / Вехи; Интеллигенция в России: Сб. ст. 1909 - 1910 / Сост., коммент. Н. Казаковой; Предисл. В. Шелохаева. - М.: Мол. гвардия, 1991. - С. 406 - 418.
8. **Малахов В.** Інтелігенція та еліта: становлення в сучасній Україні //

Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 19 - 20.

9. Интеллигенция и власть. Круглый стол // Полис. – 1992. – № 3. – С. 72 - 85.

10. **Липинський В.** Листи до братів-хліборобів / Політологія. Хрестоматія. Навч. посібник. – К.: Альтерпрес, 2004. – 832 с. – С. 796 - 809.

11. **Рассел Б.** Философский словарь разума, материи и морали / Пер. с англ. – К.: Port-royal, 1996. – 368 с.

12. **Суханов В. М.** Башкортостан: проблемы идентичности в мультикультурном пространстве // Полис. – 2008. – № 4. – С. 55 - 65.

13. **Нельга О. В.** Теорія етносу. Курс лекцій: Навчальний посібник. – Київ: Тандем, 1997. – 368 с.